

УДК: 94(477) "0988":27

ІРИНА ЦЕБРІЙ, МАРИНА ЛЕБЕДИНСЬКА
(Полтава)

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙ ВИХОВАННЯ У РЕЛІГІЙНІЙ ОБРЯДОВІСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті автори аналізують проблему спадщини візантійських традицій виховання у релігійній обрядовості Київської Русі в зарубіжній історіографії. На основі наукових праць представників німецької, грецької, південнослов'янської та шведської шкіл визначено спільне та відмінне в поглядах на систему виховання та обрядовість Київської держави в епоху Середньовіччя, заперечується "ідея механічного копіювання" візантійської культури, показано "діалог" і взаємозбагачення візантійської та давньокиївської культур. Автори доводять перспективність подальшого дослідження проблеми та зацікавленість зарубіжних учених в її поглибленому вивченні, виділяє її основні напрями.

Ключові слова: Київська Русь, Візантія, традиція виховання, релігійна обрядовість, історіографія, "діалог" культур, шкільництво, нотація.

Візантійська християнська традиція музичного виховання в церковній обрядовості Київської Русі була предметом досліджень видатних представників Церкви та прогресивних письменників, починаючи від епохи Середньовіччя. Спадковість Київської Русі від Візантії намагалися простежити в усіх сферах – у середньовічному шкільництві, в церковному співі, в літургійній творчості Отців Східної церкви, в творах дидактичного змісту, в побуті та світському житті тогочасної правлячої еліти.

Ще видатний літописець Нестор у "Повісті буремних літ" передавав враження київських послів у Константинополі: "І прийшли ми в Грецьку землю, і привели нас туди, де вони служать Богу своєму, і не розуміли ми – на небі чи на землі ми, бо немає на землі такого видовища і краси такої, і ми не знаємо, як розповісти про це, знаємо лише, що перебуває там Бог із людьми і служба їхня краща, ніж у всіх інших країнах. Ми не можемо забути краси тієї, бо кожна людина, коли скуштує солодкого, вже не візьме до уст гіркого, так і ми після цього вже не можемо далі бути язичниками" [2, с. 15].

Питаннями позначення нот у "знаменному розпіві" та спільним у нотації середньовічних візантійських і київських духовних релігійних творів займався священник Христофор, який у 1604 році видав працю "Ключ знаменний" [2]. Цей труд послугував основою багатьох сучасних досліджень.

Із середини XIX століття ми спостерігаємо нове піднесення інтересу до місця візантійських християнських традицій музичного виховання в духовній спадщині Київської Русі. Це певним чином пояснюється переосмисленням і переоцінкою співвідношення "грецького" та "київського" чинників у слов'янській духовній культурі.

Незважаючи на достатню кількість досліджень із цієї проблематики, немає таких, де б було здійснено системний аналіз візантійських традицій ви-

ховання у релігійній обрядовості Київської Русі в зарубіжній історіографії, виявлено пріоритетні напрями в інтересах учених.

Тому автори статті ставлять за мету систематизувати праці зарубіжних науковців, присвячені місцю візантійських традицій виховання у релігійній обрядовості Київської Русі, виділити основні школи, що займалися цією проблематикою.

Представники *зарубіжної історіографії* не залишилися байдужими до цієї проблеми. Новий погляд на візантійську гімнографію запропонував кардинал-бenedиктинець Жан-Батіст Пітра, який у власних працях (“*Hymnographie de l’église greque*”, 1859 р., “*Spicilegium solesmense*”, 1860 р.) першим визначив поетичну структуру гімнів Грецької Церкви. Це відкриття знаменувало початок систематичних досліджень візантійської гімнографії, проблем її спадковості та наступності. На думку Ж.Б. Пітри, витоки церковних піснеспівів Візантії сягають сирійських та іудейських гімнів і псалмів, у яких і знаходяться джерела східнохристиянської гімнотворчості. Завдяки його подорожі до України та Росії, системному вивченню документів у бібліотеках стали відомими досліджені раніше твори вчителів Церкви та пам’ятки східно-грецької поезії й музики [4, с. 149].

Болгарські та сербські науковці також займалися дослідженням візантійської музичної спадщини в слов’янській культурі. Так, праця болгарського вченого В. Ніколаєва “Водяні знаки в хартії середньовічних документів у болгарських книгохранилищах” (“Водните знаци в хартиите на средновековните документи от българските книгохранилища”, 1954 р.) присвячена з’ясуванню візантійського впливу на формування болгарської духовної культури, а також греко-болгарському впливу на церковну обрядовість Київської Русі [2, с. 111]. У роботі сербського вченого В. Мошина “Водяні знаки найстаріших сербських богослужбених книг” (“Водени знаци најстаријих српских штампаних књига”, 1967 р.) мова йде про закони та вимоги до виконання сербської християнської літургії, її спадковості від візантійських і болгарських церковних піснеспівів [1, с. 19].

Починаючи з 1936 року, на Заході під керівництвом Е. Веллеса готувалося видання “Монументальна музика Візантії” (“*Monumenta Musicae Byzantinae*”), що вийшла друком 1939 року. У ній було запропоновано свій спосіб дешифрування нотних рукописів і їхнього порівняння із знаменним розпівом. Їхні транскрипції передавали мелодію як строго діатонічну, а ритміку як “вільно мовну”. У такому вигляді транскрипції візантійської нотації Е. Веллеса дуже нагадували застарілі варіанти григоріанського хоралу. Висловлювалася думка, що вже в часи Київської Русі існували спеціальні школи для підготовки півчих.

Німецький учений Е. Яммерс (“Візантійський канон”, 1966 р.) та голландець Я. ван Бізен (“Нотація середньовічного візантійського канону”, 1968 р.) запропонували альтернативні транскрипції візантійської нотації, де, на відміну від системи Е. Веллеса, ритмічна сторона візантійського хоралу значно відрізнялася від григоріанського співу. У питаннях мелодійного розвитку змін практично не було. Метод Я. ван Бізена розвинув грек І. Арванітіс (“Візантійська нотація”, 1971 р.), який наголошував на бінарній ритміці візантійських стихів та ірмосів [13, с. 78].

Загалом особливе місце у дослідженні проблеми візантійської духовної та музичної спадщини в слов’янських культурах належить німецьким науков-

цям. Так, учений К. Аландський у праці “Список рукописів Нового Заповіту” (1957 р.), досліджуючи складові частини Євангелія, прийшов висновку, що середньовічна візантійська система виховання є найближчою до апостольських уявлень про нього та відповідає “Посланням” Петра і Павла [3, с. 6]. В іншому своєму творі (“Короткий список грецьких рукописів “Нового заповіту”, 1963 р.) К. Аландський відзначає, що греко-візантійська традиція є давнішою за римську і більше відповідає “христовому вченню”.

Німецький дослідник Б. Аппель у праці “Нотація поліфонічної музики (900–1600)” (1973 р.) при аналізі візантійських і київо-руських розпівів знайшов багато спільних наголосів та аналогічних рухів мелодії. На його думку, теорія візантійської і середньовічної київської духовної музики також повинна мати спільні вихідні положення [9, с. 163]. Привертає увагу робота німецького церковного регента, педагога, ієромонаха Габрієля “Трактат про церковний спів” (1985 р.). Він здійснив музично-текстове порівняння ранньосередньовічної візантійської та римської шкіл церковного співу й прийшов висновку, греко-візантійська літургія була спрямована на заглиблення людини в її внутрішній світ, а римська – на зовнішні ефекти та емоційні враження [6, с. 98].

У трактаті іншого ієромонаха Ієроніма Трагодістеса “Про вимоги щодо характеру музики греків” (1990 р.) зроблено спробу проаналізувати твори візантійської літургії раннього Середньовіччя й відродити ті складові теорії музики, якими володіли візантійські регенти та викладачі співу, котрі готували професійних півчих для церков і монастирів [10, с. 146].

У контексті вище сказаного варто звернути увагу й на дві праці італійських музикознавців. Це, в першу чергу, твір теоретичного змісту Мануеля Хрісапхеса “До теорії мистецтва співу і щодо помилкових поглядів на неї” (1985 р.), де здійснювалися аналогії між григоріанським і ранньовізантійським хоралами, та було зроблено висновки про відмінності в манері виконання та розшифруванні нотних записів VI – IX століть. Певною мірою ця праця є запереченням більш раннього твору дослідника Маріо Егліса “Святий Кирило Олександрійський” (1939 р.), у якій автор стверджував ідентичність манери виконання та нотних записів ранньовізантійського і григоріанського церковного співу [11, с. 35].

Праця німецького дослідника початку XXI століття Р. Бредле “Іоанн Златоуст: провідник, єпископ, мученик” (2008 р.), де показана подвижницька діяльність визначного філософа, оратора і музиканта, дозволяє простежити зміни в суспільному житті та культурному устрої Візантійської імперії в епоху переходу від Античності до раннього Середньовіччя.

2014 року австралійсько-британський професор грецького походження Димитрій Кономос (Оксфордський університет) у загальноцерковній аспірантурі Москви прочитав лекцію на тему “Церковний спів Давньої Русі” чи є він рабським наслідуванням Візантії?” На сьогодні Д. Кономос проводить дослідження зі зв'язків єврейської духовної музики з ранньохристиянськими музичними традиціями, діалектами й латинською літургією. Стосовно візантійської спадщини в церковному співі Київської Русі він вважає, що ранньовізантійські традиції законсервувалися в церквах Київської Русі й це було пов'язано з монгольським її завоюванням. Проте, від самого початку були відмінності

між візантійською й київською літургією: у візантійській літургії акцент робився на наголошені склади, в київській – на ненаголошені [9, с. 112–113].

Візантійські традиції музичного виховання в церковній обрядовості Київської Русі стали предметом розвідок представників *шведської історіографії*. Хоча спеціальних досліджень із візантійського музичного виховання на середину XIX століття ще не було створено, проте більшість пошукувачів підкреслювали грецькі витоки слов'янської церковної обрядовості, нотації та метроритмів. Першою ґрунтовною працею, де мова йшла про середньовічні музичні рукописи знаменної нотації стала робота К. Тройлсгарда “Візантійські невми” (“Byzantine Neumes”, 1962 р.). Дослідник не лише досліджував київські середньовічні рукописи, але й порівнював їх з грецькими, висловлював власну думку, що слов'янська нотація походить із грецьких писемних джерел [10, с. 208].

Наприкінці XIX століття український дослідник І. Вознесенський закінчив працю “Про спів Православної Греко-Російської церкви. Великий знаменний розпів” (1897 р.), де показав літургію Києво-руської церкви як спадкоємиці від візантійської та передумови виникнення знаменного розпіву.

Справжньою подією в музичному житті Києва початку XX століття став переклад і вихід друком праці Г. Шнайдера “Дослідження музичної творчості Феодора Студита” (1910 р.), за якою передбачалося вісім уроків для засвоєння знаменного розпіву на основі рекомендацій Отців Східної грецької церкви. Підручник поділявся на дві частини: уроки мали форму методичних рекомендацій, а зібрані нотні рукописи представляли собою своєрідну хрестоматію церковного співу [8].

Праця німецького дослідника Д. Крумбахера-Ерхарда “Історія візантійської літератури” (“Geschichte d. byzantinischen Litteratur”, 1887 р.) стала своєрідним підсумком попередніх творів німецьких істориків про структуру суспільні інститути та культурне життя Візантійської церкви впродовж трьох століть і відображення цих процесів у духовній літературі [4, с. 148]. Її органічно доповнила робота Дж. Растеда “Інтонційна формула та модальна сигнатура візантійських музичних манускриптів” (“Intonation Formulas and Modal Signatures in Byzantine Musical Manuscripts”, перевидана в 1966 р), де в порівнянні історичного розвитку було розкрито локальний процес становлення двох церков Візантійської Імперії та створення нотного запису [6, с. 17–18].

Визначальне значення для розуміння місця візантійських традицій музичного виховання в церковній обрядовості Київської русі мало нове видання “Тлумачного Типікону” (2004 р.) з поясненням його викладу, історичним введенням про еволюцію самого “Типікону” від часів “Єрусалимського статуту” (II століття) й до XVIII століття. “Тлумачний Типікон” як головна богослужбна книга Православної церкви, яка водночас є й методичними рекомендаціями до вибору та виконання творів християнської літургії, їхньої відповідності святкам і буденним дням в житті віруючих, дає можливість простежити основи розуміння церковного співу, його розвитку, та обґрунтувати його місце в житті Церкви.

Отже, всі дослідження, що з різних боків розкривають проблему спадковості візантійського музичного виховання в церковній обрядовості Київської Русі, ми поділили на три площини: 1) розгляд цих питань представниками європейської історіографії (науковцями Болгарії, Сербії, Німеччини та Італії); 2) аналіз точки зору шведських учених (на походження нотації, знаменного

співу, внеску в музичне виховання парафіян Отцями Східної церкви, на спадковість київського середньовічного виховання від візантійського та ін.); 3) домінування даної теми серед представників слов'янської історіографії, що бере свої витoki із середини XIX століття. Це дає можливість зробити висновок, що дана проблема потребує подальшої наукової праці в усіх її напрямках, перспективними з яких є дослідження впливу Візантії на формування української ментальності, школи та шкільництва в XVI – XVIII століттях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Мошин В. Водени знаци најстаријих српских штампаних књига / В. Мошин // Музеј примењене уметности : Зб. №11. – Белград, 1967. – С. 7–24.
2. Николаев В. Водните знаци в хартиите на средновековните документи от българските книгохранилища. – София : Град, 1954. – 216 с.
3. Aland K. Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments / K. Aland. – Bd. 1. – Berlin : Musik, 1963. – 216 с.
4. Krumbacher-Ehrhard D. Geschichte d. byzantinischen Litteratur / D. Krumbacher-Ehrhard. – München: Francke, 1897. – S. 147–151.
5. Marrou H. I. L'Eglise corps du Christ chez saint Cyrille d'Alexandrie. / H. I. Marrou / Gregorianum. -- Roma : Palazzo, 1939. – 186 p.
6. Raasted J. Intonation Formulas and Modal Signatures in Byzantine Musical Manuscripts / J. Raasted. – Copenhagen : Press, 1966. – 230 p.
7. Schneider G.A. Der hl. Theodor von Studien / G.A. Schneider. – Münster : Gross Haus, 1900. – 190 S.
8. Teodoro lo Studita, Antirrheticus Adversus Iconomachos. Confutazioni contro gli avversari delle sante icone, a cura di Antonio Calisi, Chàrisma Edizioni. – Roma : Bari, 2013. – P. 106–217.
9. The treatise of Manuel Chrysaphes, The Lampadarios: On the theory of the art of chanting and on certain erroneous views that some hold about it / Text, transl and comment. by D. E. Conomos. W. : Bd., 1985. – 198 p. (Corpus scriptorum de re musica).
10. Troelsgard Chr. Byzantine Neumes: A New Introduction to the Middle Byzantine Musical Notation / Chr. Troelsgard. – Copenhagen: Press, 2011. – 234 p.
11. Στάθης Γ. Οι άναγραμματισμοί και τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας / Γ. Στάθης. – Αθήνα, 1994. – 84 у.
12. Χαλδαιάκης Α. Βυζαντινομουσικολόγικα. Τ. Α' Θεωρία / Α. Χαλδαιάκης. – Αθήνα, 2014. – 212 у.
13. Χατζηγιακουμής Μ.Н. Εκκλησιαστική Μουσική του Ελληνισμού μετά την Αλλωση (1453-1820) / Μ.Н. Χατζηγιακουμής. – Αθήνα, 1999. – 132 у.

ИРИНА ЦЕБРИЙ, МАРИНА ЛЕБЕДИНСКАЯ

ИССЛЕДОВАНИЕ ВИЗАНТИЙСКИХ ТРАДИЦИЙ ВОСПИТАНИЯ В РЕЛИГИОЗНОЙ ОБРЯДНОСТИ КИЕВСКОЙ РУСИ В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье авторы анализируют проблему наследия византийских традиций воспитания в религиозной обрядности Киевской Руси в зарубежной историографии. На основе научных трудов представителей немецкой, греческой, южнославянской и шведской школ определяется общее и отличное во взглядах на систему воспитания и обрядность Киевского государства в эпоху Средневековья, отрицается «идея механического копирования» византийской культуры, показано «диалог» и взаимообогащения византийской и древнекиевской культур. Авторы доказывают перспективность дальнейше-

го исследования проблемы и заинтересованность зарубежных ученых в ее углубленном изучении, выделяют ее основные направления.

Ключевые слова: Киевская Русь, Византия, традиция воспитания, религиозная обрядность, историография, «диалог» культур, школярство, нотация.

IRYNA TSEBRIY, MARINA LEBEDYNSKA

RESEARCH BYZANTINE TRADITIONS OF EDUCATION IN RELIGIOUS RITUAL KIEVAN RUS IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the problem of heritage Byzantine traditions of education in the religious rites of Kievan Rus in foreign historiography. Based on scientific works representatives of the German, Greek, Swedish and South Slavic schools defined common and different views on the education system and rites of the Kievan state in the Middle Ages, denied "the idea of mechanical copying" Byzantine culture show "dialogue" and mutual Byzantine and ancient cultures. The author shows promise for further research issues and the interest of foreign scientists in-depth study, identifies its main directions. Thus, all studies reveal different sides of the issue of inheritance of Byzantine musical education in church rituals Kievan Rus, we divided into three levels: consideration of these issues by the European historiography (scientists Bulgaria, Serbia, Germany and Italy); analysis of the terms of Swedish scientists (the origin of the notation, singing landmark, contribution to music education parishioners Fathers of the Eastern Church, heredity Kiev from the Byzantine medieval education, etc.) dominance of the topic among Slavic historiography that takes its origins from the mid-nineteenth century. This makes it possible to conclude that the problem needs further scientific work in all its areas, promising of which is the study of the influence of Byzantium on formation of Ukrainian mentality, school and school system in the XVI - XVIII centuries.

Key words: Kievan Rus, Byzantium, a tradition of education, religious rites, historiography, "dialogue" cultures, schooling, notation.